

Дэрывацыйнае поле прэфіксальных прыметнікаў са значэннем інтэнсіўнасці, высокай ступені якасці ў сучаснай беларускай мове

Дэрывацыйнае поле – гэта парадыгматычнае аб’яднанне фармальна разнародных вытворных слоў, але семантычна ўзаемазвязаных на аснове агульнага словаўтваральнага значэння.

У дэрывацыйнае поле прэфіксальных прыметнікаў з агульным значэннем інтэнсіўнасці, высокай ступені якасці ўключаюцца вытворныя са спрадвечна беларускімі прыстаўкамі *за-*, *звыш-*, *пра-*, *пры-*, *раз-* - і з іншамойнымі (неславянскага) паходжання *архі-*, *гіпер-*, *супер-*, *ультра-*, *экстра-*. Выражаючы агульнае значэнне інтэнсіўнасці, гэтыя прыстаўкі адрозніваюцца некаторымі семантычнымі і стылістычнымі адценнямі, што адпаведна ўплывае на ступень іх прадуктыўнасці ў сучаснай беларускай мове.

У межах дадзенага дэрывацыйнага поля высокай словаўтваральнай актыўнасцю характарызуецца прэфікс *звыш-*. Непасрэднае ўздзеянне на яго актывізацыю паўплывала інтэнсіўнае развіццё навукі, тэхнікі, эканомікі, вытворчасці, грамадскага жыцця, з’яўленне новых, большых па памеры і па магутнасці, сучасных механізмаў, прылад, прэпаратаў і абазначэння адпаведна іх характарыстык.

Паводле выражаемага значэння прыметнікі з прэфіксам *звыш-* складаюць два тыпы. Да першага адносяцца прыметнікі, якія абазначаюць надзвычай высокую ступень праяўлення прыметы, названай матывавальным словам: *звышвысокі*, *звышмагутны*, *звышнізкі*, *звышмоцны*. Мадыфікацыйнае значэнне ‘надзвычай высокай ступені праяўлення прыметы’ прыметнікі з прыстаўкай *звыш-* набываюць тады, калі прыстаўка непасрэдна далучаецца да якасных прыметнікаў, у тым ліку і да якасных, якія развіліся з адносных, і змяшчаюць у сабе элемент адзінкі. Семантычна такога тыпу прыметнікі, як *правіла*, суадносяцца са словамі *вельмі*, *самы*. Параўн.: *нізкі* ‘малы па вышыні, які знаходзіцца на невялікай вышыні ад зямлі’ – *звышнізкі* ‘вельмі нізкі’, *ранні* – ‘які наступае раней, чым звычайна’ – *звышранні* ‘які адбываецца раней звычайнага, вельмі ранні’.

Матывавальныя прыметнікі дадзенага тыпу з’яўляюцца рознымі па сваёй структуры. Сярод іх вылучаюцца: 1) невытворныя матывавальныя прыметнікі (*новы* – *звышновы*, *чысты* – *звышчысты*); 2) суфіксальныя матывавальныя прыметнікі (*арыгінальны* – *звышарыгінальны*, *меткі* – *звышметкі*, *далёкі* – *звышдалёкі*, *беражлівы* – *звышберажлівы*, *чулы* – *звышчулы*); 3) складаныя матывавальныя прыметнікі (*высакаякасны* – *звышвысакаякасны*, *дальнабойны* – *звышдальнабойны*).

Асабліва актыўна выкарыстоўваюцца вытворныя гэтага тыпу ў навуковым стылі як сродак тэрміналагічнай намінацыі: *звышвысокі ціск*,

звышдакладны хімічны аналіз, звышправадніковыя электрамагніты, звышчастотныя электравакуумныя прыборы і інш.

Па сваім значэнні прыметнікі з прэфіксам *звыш-* сінанімічныя прыметнікам з запазычанымі прэфіксамі *архі-, супер-, ультра-*, надзелены такім жа значэннем ‘празмернай, крайняй ступенню праяўлення прыметы’. Маюцца спалучэнні гэтых прыставак з аднатыпнымі, а часам аднымі і тымі ж асновамі, што вядзе да ўзнікнення паралельных утварэнняў тыпу *звышвысокі* – *ультравысокі*, *звышмодны* – *архімодны* – *супермодны*, *звышразумны* – *архіразумны*. Аднак паміж такімі вытворнымі існуе семантычнае і функцыянальнае адрозненне. Прыметнікі з прыстаўкай *звыш-* надзелены больш канкрэтнай семантыкай і пераважна ўжываюцца ў словах канкрэтных па сваім значэнні, у той час як вытворныя з прыстаўкамі *супер-* і *ультра-* надзелены больш абстрактнай семантыкай і ўжываюцца ў словах, якія выражаюць абстрактнае паняцце. Паколькі прыстаўка *звыш-* з’яўляецца ў беларускай мове спрадвечнай марфемай для перадачы мадыфікацыйнага значэння надзвычай высокай ступені праяўлення прыметы, то і сферы ўжывання прыметнікаў з гэтай прыстаўкай даволі разнастайныя. Як адзначалася вышэй, такія прыметнікі шырока выкарыстоўваюцца ў тэрміналогіі (медыцынскай, ваеннай, фізічнай, сельскагаспадарчай), у газетна-публіцыстычным стылі, у стылі мастацкай літаратуры і нават размоўным. Прыметнікі з прыстаўкай *архі-, супер-, ультра-* ўжываюцца толькі ў кніжных стылях і адрозніваюцца яркай эмацыянальна-экспрэсійнай афарбоўкай.

Папаяўненне прыметнікаў з прэфіксам *звыш-* у сучаснай беларускай мове адбываецца пад непасрэдным уздзеяннем рускай мовы (асабліва ва ўмовах беларуска-рускага білінгвізму), паколькі большасць з іх з’яўляюцца калькамі рускіх утварэнняў з прэфіксам *сверх-*; параўн.: *сверхестественный* – *звышнатуральны*, *сверхнормальный* – *звышнармальны*, *сверхплотный* – *звышшчыльны*.

Дадзены тып прыметнікаў з прэфіксам *звыш-* з’яўляецца прадуктыўным і адкрытым, паколькі семантычныя мадыфікацыі, якімі надзелена сама прыстаўка, можа атрымаць амаль кожны якасны прыметнік.

Другі тып прыметнікаў з прыстаўкай *звыш-* складаюць словы са значэннем ‘перавышэння мяжы таго, што названа матывавальным словам’: *звышпланавы*, *звыштэрміновы*, *звышлімітны*.

Матывавальнымі асновамі для гэтага тыпу вытворных з’яўляюцца пераважна адносныя прыметнікі, якія сваім значэннем суадносяцца з назоўнікамі са значэннем меры, колькаснага абмежавання чаго-небудзь: *камплект* – *звышкамплектны*, *план* – *звышпланавы*. Семантычна такога тыпу прыметнікі узводзяцца да прыназоўнікава-склонавых канструкцый “*звыш + назоўнік Р. скл.*”: *звышкаштарысны* – *звыш каштарыса*, *звышлімітны* – *звыш ліміту*.

Па характары сувязі з матывавальнымі словамі прыметнікі дадзенага тыпу складаюць тры падтыпы:

1) прыметнікі, якія абазначаюць прымету перавышэння меры, мяжы, названай матывавальным прыметнікам: *урочны* – *звышурочны*, *натуральны* – *звышнатуральны*. Такого тыпу прыметнікі не суадносяцца з прыназоўнікава-склонавымі спалучэннямі “*звыш* + *назоўнік Р. скл.*”. Так, напрыклад, прыметнік *звышурочны* ‘які праводзіцца звыш устаноўленага рабочага часу’ семантычна суадносіцца не з назоўнікам *урок*, а з прыметнікам *урочны* ‘устастаноўлены паводле пэўнай умовы’. Прыметнікі гэтага падтыпу ўжываюцца пераважна ў якасці тэрміналагічных абазначэнняў: *звышкрытычны*, *звышнатуральны* (тэхн.), *звышэмпірычны* (філас.);

2) прыметнікі са значэннем ‘перавышэння меры, мяжы або які ажыццяўляецца па-за межамі таго, што названа словам, якім у сваю чаргу матываваны суфіксальны матывавальны прыметнік’: *звышпланавы*, *звышкамплектны*, *звыштэрміновы*. Гэта найбольш мнагалікая група слоў. Семантычна такога тыпу прыметнікі суадносяцца з прыназоўнікава-склонавымі спалучэннямі “*звыш* + *назоўнік Р. скл.*”. Напрыклад: *звышпланавы* – *звыш плану*, *звыштэрміновы* – *звыш тэрміну*;

3) прыметнікі са значэннем ‘перавышэння мяжы таго, што названа словазлучэннем з матывавальным прыметнікам у якасці азначальнага’: *звышрэактыўны* ‘які перавышае хуткасць рэактыўных самалётаў’, *звышчалавечы* ‘які перавышае межы чалавечых магчымасцей’. Гэта група слоў нешматлікая ў сучаснай беларускай мове. Пры ўтварэнні вытворных дадзенага падтыпу назіраецца семантычнае сцяжэнне. Назоўнік, які ўваходзіць у склад устойлівага спалучэння, апускаецца, а ў структуру вытворнага ўключаецца толькі прыметнік.

Прыметнікі з прыстаўкай *звыш-* другога тыпу блізкія па значэнні да прыметнікаў з прэфіксамі *над-*, *паза-*, *гіпер-*. Некаторыя з іх маюць паралельныя ўтварэнні з гэтымі прыстаўкамі: *звышштатны* – *пазаштатны*, *звышчалавечы* – *надчалавечы*, *звышкомплексны* – *гіперкомплексны*. Аднак, як вядома, прыметнікі з прэфіксамі *над-*, *паза-* спецыялізуецца на выражэнні прасторавых значэнняў. У значэнні ‘перавышэнне мяжы, меры чаго-небудзь’ прыметнікі з прыстаўкамі *над-*, *паза-* маюць толькі адзінкавыя ўтварэнні. Ужыванне прыметнікаў з прэфіксам *гіпер-* абмежавана, як правіла, толькі навуковай тэрміналогіяй (*гіпергеаметрычны*, *гіпердактылічны*, *гіпербарычны*).

Прыметнікі дадзенага тыпу шырока выкарыстоўваюцца ў навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, а таксама ў газетна-публіцыстычнай мове.

У семантычную групу прыметнікаў з агульным значэннем ‘інтэнсіўнасці, вельмі высокай ступені якасці’ ўваходзяць прыметнікі з прэфіксам *ультра-* (*ультравысокі*, *ультралевы*, *ультрарэакцыйны*), з прэфіксам *архі-* (*архіасцярожны*, *архібанальны*, *архірэакцыйны*), з прэфіксам *супер-* (*супервостры*, *суперсучасны*, *суперскладаны*) і з прэфіксам *экстра-* (*экстрамодны*, *экстраардынарны*). Большасць вытворных з гэтымі прыстаўкамі матываваны якаснымі прыметнікамі: *ультракароткі*, *ультрасучасны*, *суперсучасны*, *супервостры*, *архіасцярожны*, *архідзіўны*,

экстрамодны, экстраардынарны. Узмацняльнае значэнне такіх прыметнікаў можа быць перададзена прыслоўямі *вельмі, надзвычай, празмерна*; параўн.: *ультракароткі* ‘надзвычай кароткі’, *архіцяжкі* ‘надзвычай цяжкі’, *архідзіўны* ‘надзвычай дзіўны’, *супервостры* ‘празмерна востры’, *суперскладаны* ‘надзвычай складаны’, *экстрамодны* ‘надзвычай модны’. Радзей яны матывуюцца адноснымі прыметнікамі: *ультрарэвалюцыйны, ультрарасісцкі, архіапартуністычны, гіпербарычны, гіпердактылічны*. Магчыма спалучэнне прыставак *ультра-, архі-, супер-, экстра-* з аднатыпнымі (часам аднымі і тымі ж) асновамі: *архімодны – супермодны, ультрамодны, архірэакцыйны – ультрарэакцыйны, архіскладаны – суперскладаны*. Аднак узаемадзеянне такіх мадэляў прыводзіць і да іх размежавання, спецыялізацыі. Так прыметнікі з *архі-* шырока выкарыстоўваюцца ў мастацкай мове, практычна не ўжываюцца ў навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, што ўласціва для прыметнікаў з прэфіксамі *супер-, ультра-*. У сваю чаргу за прыметнікамі з прэфіксам *ультра-* ў грамадска-палітычнай лексіцы замацавалася значэнне ‘крайні’ (*ультралевы, ультраправы, ультралявацкі*), у тэрмінах біяхіміі, хіміі, фізікі – ‘вышэйшай, крайняй ступені малога памеру’ (*ультрагукавы, ультракароткахвалевы, ультрамікраскапічны*). За прыстаўкай *экстра-*, якая ў мове ўжываецца нават як самастойнае слова, замацавалася значэнне ‘найвышэйшы гатунак’ (*масла экстра, соль экстра*). Ужыванне прыметнікаў з прэфіксам *гіпер-* абмежавана толькі навуковай тэрміналогіяй (*гіпергеаметрычны, гіпербарычны*).

Немнагалікія групы слоў, якія ўтвараюць замкнутыя рады вытворных і выражаюць высокую ступень праяўлення прыметы, адносяцца прыметнікі са спрадвечна беларускімі прэфіксамі *за-, пра-, пры-, раз-*: *завузкі, замалады, прамудры, праславуць, прыўдалы, развясёлы*. Мадыфікацыйнае ўзмацняльнае значэнне такіх прыметнікаў можна перадаць з дапамогай прыслоўяў *надта, празмерна*, а ў некаторых выпадках з дапамогай суфікса суб’ектыўнай ацэнкі *-ават-*: *завялікі – надта вялікі, велікаваты, прамудры – надта мудры, прыўдалы – надта ўдалы, развясёлы – надта вясёлы*. Ужыванне такіх прыметнікаў пераважна абмежавана размоўным стылем, адкуль яны пранікаюць і ў тэксты мастацкай літаратуры і маюць адценні іроніі і фамільярнасці: *На луку прамудрыя дзядзькі ... паўздзіралі шапак казыркі і ўпіліся ў сінь нябёсаў* (М. Калачынскі); *Кох прысеў на крэсла з відам самага разняшчаснага пакутніка* (М. Лынькоў); *Пакойчык быў завузкі..* (В. Мыслявец); *І вось у дзень адзін прыўдалы загаманілі перавалы* (Я. Колас). Такім чынам, узмацняльнае значэнне прэфіксальных прыметнікаў разгледжанага семантычнага поля з рознай ступенню прадуктыўнасці выкарыстоўваецца ў сучаснай беларускай мове. Асабліва шырокае распаўсюджанне яны атрымалі ў сферы навуковай тэрміналогіі, дзе і выяўляюцца іх спецыфічныя адценні. Наяўнасць семантычных і стылістычных адценняў у прыметніках з прэфіксамі *архі-, гіпер-, за-, звыш-, пра-, пры-, раз-, супер-, ультра-, экстра-* адпаведна і стварае спецыфіку ў выбары матывавальных асноў.